

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

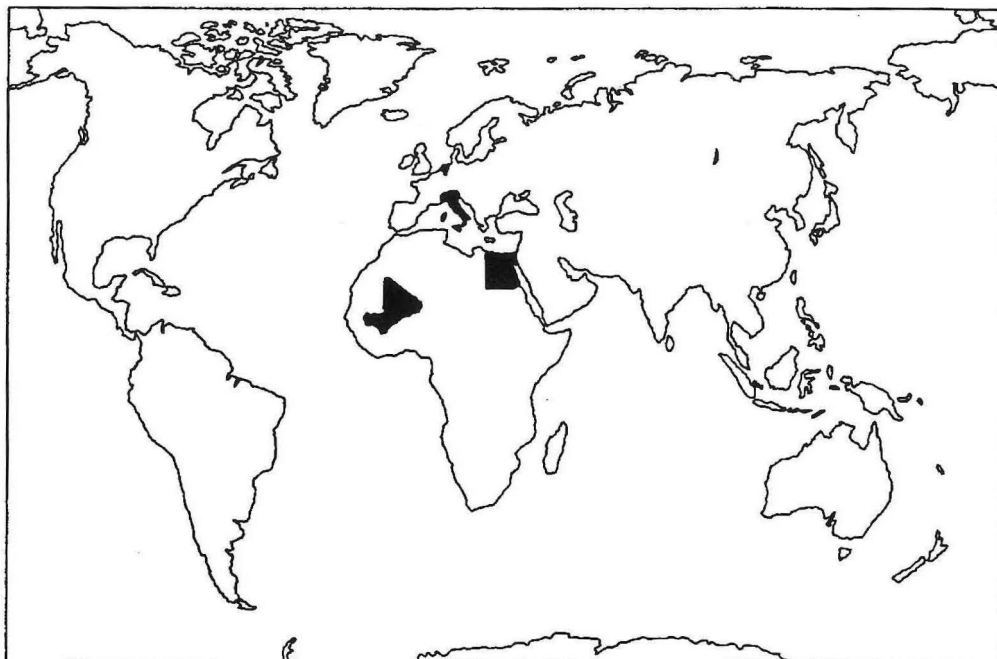
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

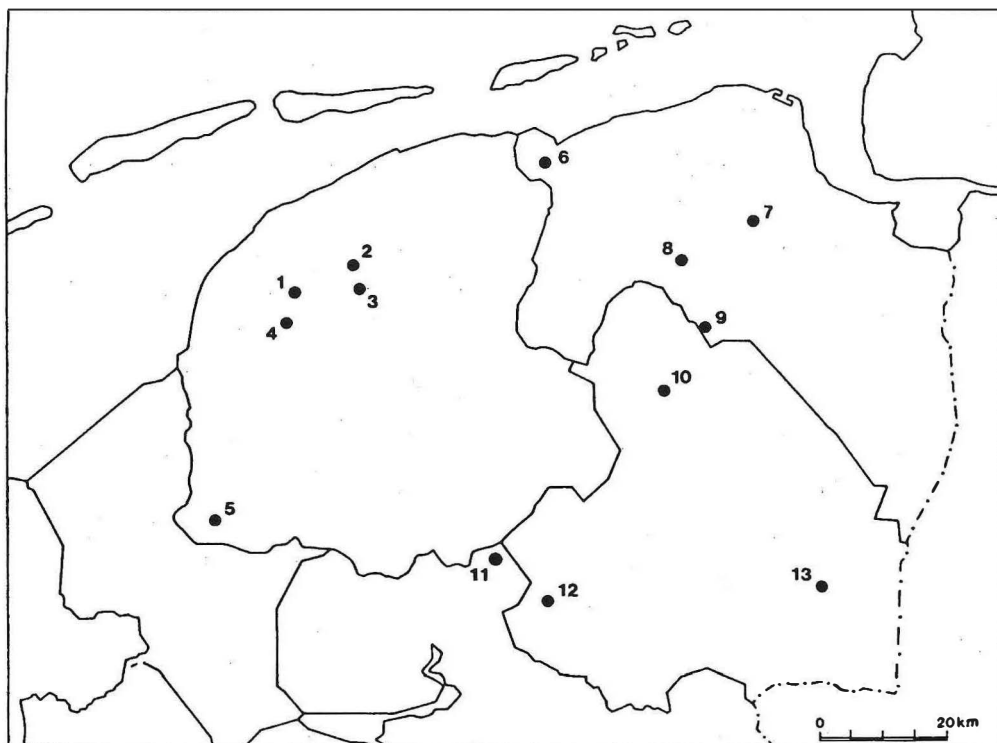
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaaft ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

‘PICCARRETA 13’, EEN LATE BRONSTIJDNERDZETTING OP DE KUST VAN ZUID-LATIUM (ITALIË)

Peter Attema, Bert Nijboer en Michiel Rooke

De zomercampagne 2001 van de sectie Klassieke en Mediterrane Archeologie van het Groninger Instituut voor Archeologie vond plaats aan de kust ten zuiden van de badplaats Nettuno aan de Tyrreense kust, nabij Rome. Een team van ca. 20 stafmedewerkers en (oud-)studenten, alsmede studenten en medewerkers van andere universiteiten vonden hier onderdak in een lagere school van waaruit de veldwerkklocatie gelegen op een militair oefenterrein gemakkelijk kon worden bereikt. Het doel van de campagne was driedelig: kartering van een ca. 120 m lang profiel met restanten van Romeinse amforen, bouwpuin en villafunderingen (bekend onder de naam het *Le Grottace*-profiel); de opgraving van een mogelijk Romeinse aardewerkoven die hergebruikt bleek te zijn gedurende WOII als een schuttersput; en de opgraving van een protohistorische vondstplek. Betreffende de laatstgenoemde geven wij hier een korte impressie van hetgeen in de eerste campagne is bereikt. De campagne volgde op het voorbereidende veldwerk tijdens de zomercampagne van 2000 (zie Attema, Nijboer & Mater, 2001).

De protohistorische site Piccarreta 13 is gelegen op een duin direct aan zee, zo'n 5 km ten noordwesten van de monding van de rivier de Astura en zo'n 400 m ten zuidoosten van de restanten van een grote Romeinse villa, die lokaal bekend staat als 'Le Grottace' (fig. 1). Deze site was gedurende de maand juli 2001 het object van de opgraving van het GIA. Aan de site is door ons de naam gegeven van zijn ontdekker, de Italiaanse archeoloog Fabio Piccarreta, die de plek eind jaren '70 opnam in zijn regionale kartering van het stroomgebied van de rivier de Astura (Piccarreta, 1977: nr. 13). Piccarreta's kartering vormde een onderdeel van het sinds het begin van de vorige eeuw lopende Italiaanse archeologische inventariseringsproject de 'Forma Italiae', een grootscha-

lig project dat (uiteindelijk) een archeologische kartering van geheel Italië beoogt op een schaal van 1:25.000. Elke site in zo'n inventaris krijgt een korte beschrijving waaruit het specifieke archeologische belang naar voren komt.

De aanwezigheid van archeologisch materiaal op P13 werd door Piccarreta in zijn publicatie omschreven als '*molto estesa e densa*', dat wil zeggen dat hij scherven verspreid vond over een relatief groot gebied en met een hoge dichtheid. Aangezien de site aan voortschrijdende kusterosie is blootgesteld en aangezien sites als PIC 13 nooit eerder werden opgegraven (waardoor hun rol in het late bronstijd/vroege ijzertijdnerdzettingspatroon onbekend is), werd een vergunning aangevraagd bij de Archeologische Dienst en aan het Ministerie van Defensie voor opgraving ervan.

Gezien de omvang, dichtheid en overwegende aard van het archeologisch materiaal in de strata met donkergekleurd zand in het profiel van P13, ging Fabio Piccarreta er destijds vanuit dat het zou gaan om *in situ* activiteiten uit de periode late bronstijd/vroege ijzertijd. De donkere strata hebben een maximale dikte van 90 cm en bevinden zich voornamelijk tussen 40 en 80 cm onder het oppervlakte van het duin. Ze zijn over een lengte van 35 m zichtbaar in het door de zee afgekalfde profiel (fig. 2 en 3). Op enkele plekken in de donkere strata werden door ons echter ook Romeinse amfoorscherven ontwaard, een indicatie dat in ieder geval een deel van de site gedurende de late Romeins-Republikeinse tijd was verstoord. Voor occupatie in de tussenliggende perioden van de volle ijzertijd, archaische en post-archaische perioden (ca. 9e-2e eeuw v.Chr.) troffen we in het profiel echter geen sporen aan, een duidelijke indicatie voor discontinuïteit in het gebruik van deze plek.

P13 werd gesondeerd door middel van de put-

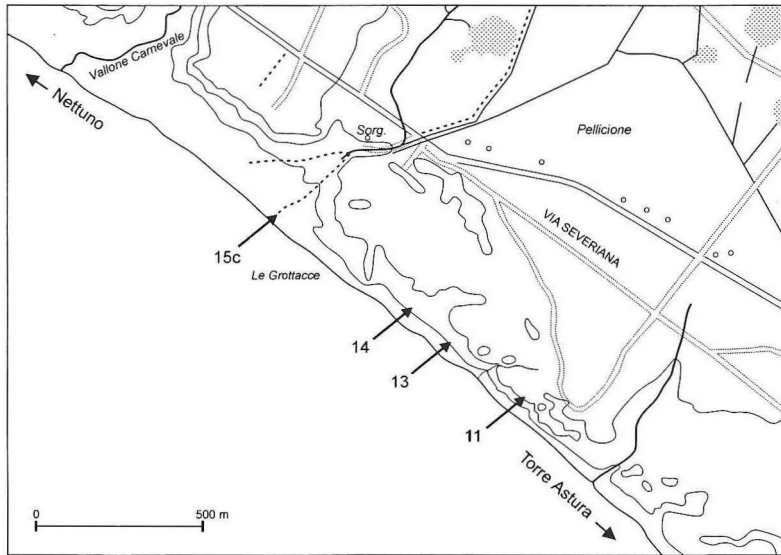

Fig. 1. Ligging van site P13 (de protohistorische site) en de Romeinse ruïnes genaamd 'Le Grottace'. Het veldwerkgebied ligt zo 'n 60 km ten zuiden van Rome.

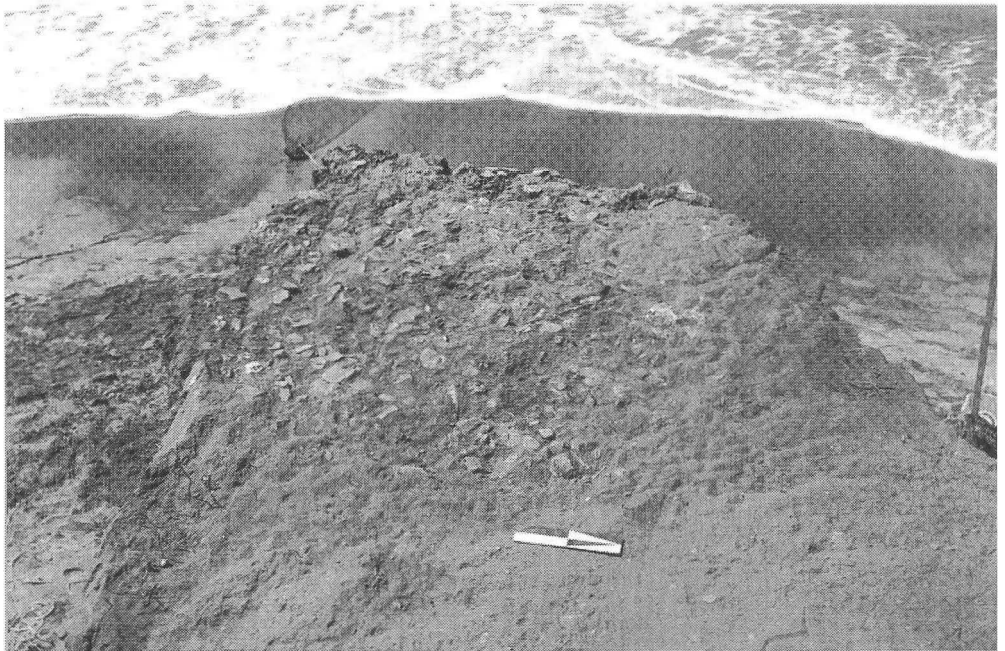

Fig. 2. Opname van de hoge schervendichtheid in een opgegraven vlak van site P13 (kwadraat D, zie fig. 4).

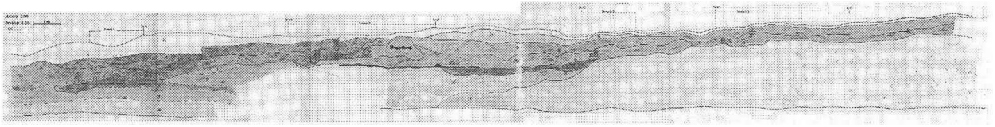

Fig. 3. Sectie van site P13. De archeologisch interessante lagen zijn in zwart aangegeven.

jes A t/m E teneinde de strata met donker gekleurd zand en schervenconcentraties te kunnen onderzoeken (fig. 2 en 4).

In de kwadraten B en E legden we een stratum bloot waaruit de vondsten vrijwel uitsluitend bestonden uit fragmenten van grote opslagvaten daterend uit de late bronstijd. Deze werden geassocieerd gevonden met fragmenten van tufsteen, een vulkanisch gesteente dat in de directe omgeving in ontsluitingen voorkomt. Vele daaronder toonden brandsporen. Put D liet een opeenhoping zien van meer dan 200 kilo van het hierboven be-

schreven schervenmateriaal dat vrijwel in zijn geheel heeft toebehoord aan grote opslagvaten (type 'dolium') met onder de rand een plastische decoratie die met stokjes of met de vinger van indrukken is voorzien ('cordone plastico'). We laten daarvan in figuur 5 drie voorbeelden zien. Slechts enkele scherven uit de schervenberg bleken afkomstig van serviesgoed zoals kopjes (*tazze*) of schalen (*scodelle*). Deze observatie is conform hetgeen Piccarreta destijds aan het oppervlak zag (Piccarreta, 1977: p. 76).

De compositie van de archeologische resten

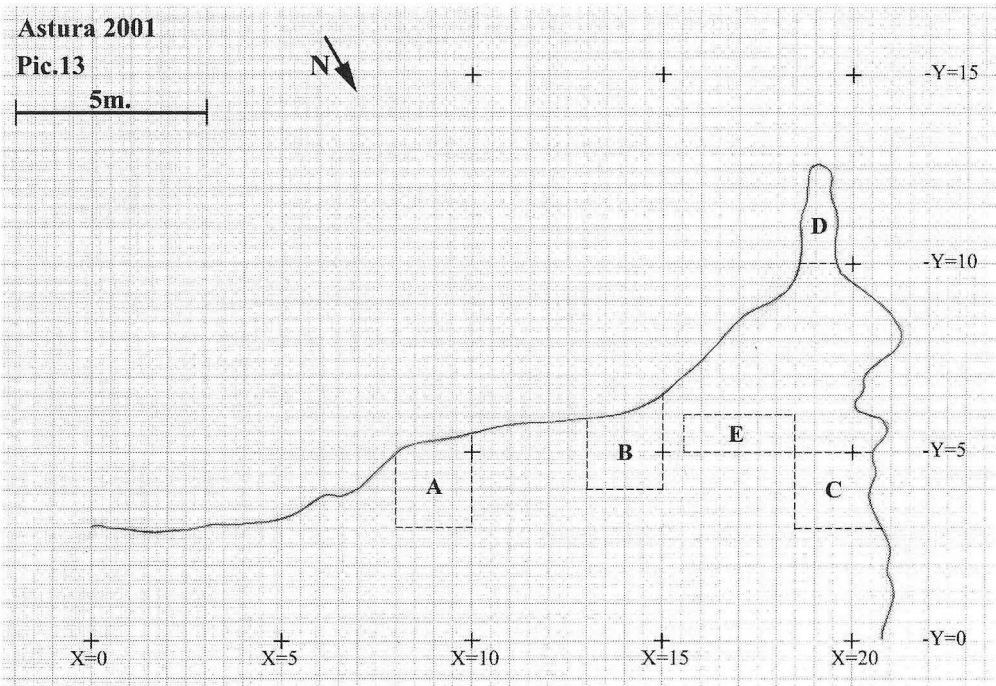

Fig. 4. Het in de campagne 2001 gebruikte opgravingsstelsel.

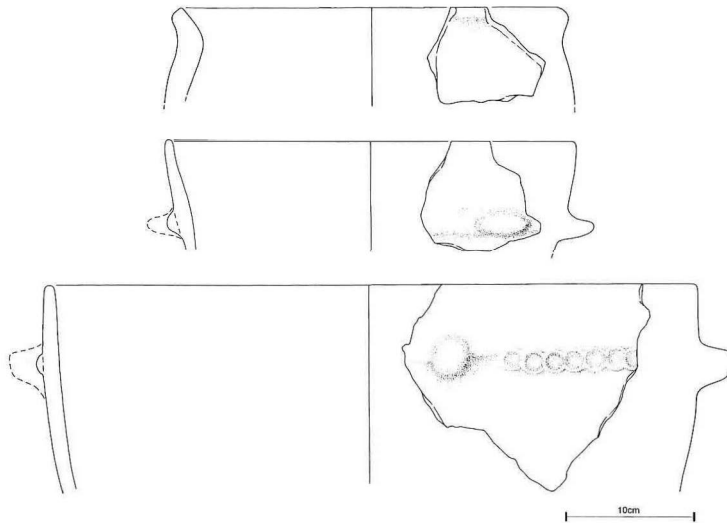

Fig. 5. Enige fragmenten van late bronstijd-opslagvaten uit de opgraving van het type dolium a cordone plastico.

(met name grote opslagvaten en de genoemde (verbrande) tufsteenfragmenten) lijkt niet representatief voor een nederzetting; er is veel te weinig serviesgoed, er zijn nauwelijks botten en zaden gevonden en sporen van bouwactiviteiten ontbreken tot nu toe. De gegevens wijzen daarmee in de richting van een productiesite, waarbij we kunnen denken aan zoutbereiding en/of vis. Een met P13 vergelijkbare archeologische context met accumulaties van fragmenten van grote opslagvaten werd opgegraven te Saline di Tarquinia in Zuid-Etrurië (even ten noorden van Rome) en is gedateerd in de vroege ijzertijd (Mandolesi, 1996; 1999). Maar ook de sporen en vondsten uit de opgraving van de late bronstijdsite Casale Nuovo, 4,5 km landinwaarts gelegen ten opzichte van P13, wijzen op gespecialiseerde activiteiten, inclusief metallurgische activiteit (Angle et al., 1987).

P13 is overigens niet de enige protohistorische site langs dit deel van de kust. Op verschillende andere locaties tussen Nettuno en Torre Astura hebben recentelijk zowel Italiaanse archeologen en amateurs als wijzelf vergelijkbare contexten gevonden (Alessandri, 2000-20001). Twee dichtbij P13 gelegen contexten willen we hier noemen. De eerste werd aangetroffen in het noordwestelijk deel van het al genoemde Romeinse *Le Grotta-*

profiel waar deels net boven en deels onder het huidige strandniveau een donkere zandlaag door ons werd gekarteerd met protohistorisch schervenmateriaal (locatie Piccarreta 1977:15c, zie fig. 1). De tweede is een protohistorische vondstplek ten zuidoosten van P13 welke is gelegen nabij een paleolithische vindplaats onderzocht door Ansuni en La Rosa (1989). Maar er zijn er een heel aantal meer. De grote vraag is nu of deze sites contemporain zijn en of alle min of meer dezelfde vondstassemblages zullen laten zien na opgraving. Voor de campagne van 2002 staan daarom een vlakopgraving van P13 en een aantal sondages van de andere kustsites op het programma.

Tot besluit

Het wetenschappelijk belang van de protohistorische sites in het kustgebied is groot, zoals onze opgraving van P13 en eerder al de Italiaanse opgraving van Casale Nuovo hebben laten zien (Angle et al., 1987). Zowel P13 aan de kust als Casale Nuovo landinwaarts aan de rivier de Astura alsmede andere protohistorische sites in het kustgebied zijn van cruciaal belang om het niveau van specialisatie in de late bronstijd te kunnen vaststellen en daarmee de complexiteit van maatschappij en economie gedurende deze periode. Ze

zijn tevens van belang voor de interpretatie van onze surveys in het kustgebied nabij het meer van Fogliano uit 1998 (Attema, Van Joolen & Van Leusen, 2000, met een aanvullend verslag in deze *Paleo-aktueel* door Van Leusen & Feiken). In de Fogliano-survey troffen we een diffuse en zeer dunne spreiding aan van protohistorisch materiaal. De vraag rijst nu of we die spreiding mogen interpreteren als een gespreid bewoningssysteem en of we deze in relatie mogen brengen met de 'special activity sites' die we in dit artikel kort hebben besproken. Dit zou de mening van de onderzoekers van de Casale Nuovo-site ondersteunen dat het kustgebied als geheel gedurende de late bronstijd een specifieke rol speelde in het regionale nederzettingssysteem van de Pontijnse regio, in een periode waarin de grotere centrale nederzettingen zich landinwaarts in de Albaanse bergen bevonden (Angle et al., 1987: p. 275).

Summary

In the campaign of the summer of 2001, staff and students from the Groningen Institute of Archaeology excavated part of a late Bronze/early Iron Age site on the coast of the Tyrrhenian Sea south of Nettuno, that is being heavily eroded by the sea. The strata with blackish sand visible in the scarp of a dune facing the sea appeared to contain mostly sherds of large earthenware containers that in some cases were found associated with chunks of volcanic tufa stone with traces of burning. It is therefore thought that the site was not a regular habitation site, but specialised in salt and/or fish processing. Sites like this one are important for assessing the level of complexity attained by late Bronze Age society in this part of central Italy. The fieldwork during the summer of 2002 will be targeted at further excavation of this site and other protohistoric sites along the coast.

Literatuur

- Allessandri, L., 2000-2001. *L'occupazione costiera protostoria del Lazio Centromeridionale*. Roma.
- Angle, M., C. Caneva, A.M. Conti, R. Dottarelli, A. Gianni, C. Giardino & C. Persiani, 1987. Casale Nuovo (LT) e la tarda età del bronzo nel Lazio meridionale. In: *Atti del 3° Convegno di studi 'Un millennio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo'*. Selargius-Cagliari, pp. 265-303.
- Ansuini, P. & M. La Rosa, 1989. Industria del Paleolitico superiore in località Le Grottace (Nettuno-Roma). *Studi per l'ecologia del Quarternario* 11.
- Attema P.A.J., E. van Joolen & P.M. van Leusen, 2000. A marginal landscape: Fieldwork on the beach ridge complex near Fogliano (South Lazio). *Palaeohistoria* 41/42, pp. 149-162.
- Attema, P.A.J., A.J. Nijboer & B.M.J. Mater, 2001. Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië). *Paleo-aktueel* 12, pp. 85-88.
- Mandolesi, A., 1996. All'origine dell'ager Tarquinensis: Il cantone meridionale Tarquinense nella prima età del ferro. In: G. Wataghin Cantino & L. Pani Ermini (eds), *Leopoli-Cencelle II: una città di fondazione papale*. Roma, pp. 56-59.
- Mandolesi, A., 1999. Saline. In: A. Mandolesi (ed.), *La 'Prima' Tarquinia, l'insediamento protostorico sulla cività e nel territorio circostante*. Firenze, pp. 174-176.
- Piccarreta, F. 1977. *Astura, Forma Italiae, Regio I: [Latium et Campania]* (= Unione accademia nazionale, Istituto di topografia antica dell'Università di Roma, 13). Roma.